Маріна Ворнер

Хто ще хоче перепроситися?

Вперше надруковано в часописі Критика (http://www.krytyka.kiev.ua/). — 2005. — Число 6.

(Що в сучасному світі означає вибачення)

Ми — ті, кого називають письменниками, писаками, мешканцями башти із слонової кістки, книжковими хробаками, писарями, — часто замислюємося над роллю, що можемо відігравати. Де література перетинається з життям або життями? І що ми можемо зробити, щоб у світі було більше справедливості? Яким чином результати роботи уяви залучаються до створення законів для учинення правосуддя? В цьому полягає письменницька дилема. Чи справді література може бути "такою сильною, щоб допомогти", як це, відповідно до твердження Шеймуса Гіні1, може поезія?

Невдовзі після 11 вересня я отримала електронного листа від вчительки англійської літератури з острова Реюньйон, що, хоча і знаходиться в Індійському океані, але і досі є французьким департаментом. Ось що вона написала:

"Я збентежена, чому люди не роблять висновків з подій, що відбуваються. І це, попри існування літератури, яка є майже пророцтвом... Я вже давно розмірковую над тим, як діє література і чому вона не впливає на політику. На мій погляд, література має вплив у сфері уявлень, в дискурсах, що відображають дійсність, а, за умови зміни умонастроїв окремих людей, може змінитися колективна

поведінка. Проте література може вплинути лише на прийдешній світ. Вона не "діє" негайно.

Ці слова Ейлін Ванке, вчительки англійської з острова Реюньйон, привернули мою увагу і вразили проникливістю та стриманим оптимізмом щодо того, що взагалі існує якийсь зв'язок в цій царині, та наголосом на сфері уявлень та умонастроях, як підставі для змін. Далі, я збираюся дослідити ситуацію навколо вибачення та почуття, пов'язані з актом вибачення, і, таким чином, пролити світло на те, чим є прилюдне вибачення за ті численні, гідні жалю випадки порушення прав людини, що сталися в минулому і відбуваються досі. В художній літературі є чотири епізоди, які дуже влучно зображають складники, потрібні, на мій погляд, для акту вибачення.

Перший — несправедливість, існування якої засвідчується постраждалою особою. Тут я розгляну образ Іо із "Прометея закутого", величного Есхілового дослідження страждання.

Другий — той, хто вибачається, або вибачальник, бере на себе відповідальність або вину і висловлює розкаяння, що має супроводжуватися урочистою обіцянкою виправитися та надати відшкодування. Тут зразком для наслідування є Блаженний Авґустин, який висловлюється через свою "Сповідь".

Третій — відповідь того, перед ким вибачаються, особи перед якою відверто визнається провина. Тут я звертаюся до "Весілля Фіґаро", особливо до вишуканої теми всепрощення та примирення, що звучить в останньому акті.

Четвертий, і останній, епізод, який дає можливість зазирнути в майбутнє, я взяла із останнього роману Джиліан Слово "Червоний пил" (Gillian Slovo. Red Dust), популярної книжки, від якої важко відірватися, бестселера, в якому дуже добре розглядаються проблеми, що виникли в Південній Африці в результаті роботи Комісії з Встановлення Істини та

Примирення (КВІП)2. Комісія звернулась до людей із закликом розповісти про пригоди, що з ними сталися. КВІП запропонувала вкрай несподівану форму миру, або тимчасової згоди, і досягла своєї мети. Було запропоновано амністувати всі злочини, скоєні для досягнення політичних цілей, за винятком, що особливо важливо, випадків зґвалтування. Твір Слово також є викликом гіркому песимізмові відзначеного Букерівською премією полемічного роману Дж.М.Кутзее "Ганьба"3, алегорії правосуддя відплати та перерозподілу в часи після скасування апартеїду. "Червоний пил" навпаки, по-своєму, іронічно досліджує звивисті шляхи до зцілення і нового життя.

Я читала, що в Австралії є національний "День Перепрошення", коли прихильники цього заходу носять значки на яких написано "Перепрошую". Проте якщо серйозно, то Папа Римський вибачався майже сто разів із різних нагод, а на спеціальній месі після святкування двотисячного року, він висловив прохання про всепрощення та очищення заразом за всі кривди, що спричинила Церква протягом двох тисяч років. Він згадав про злочини проти євреїв, жінок, взагалі проти меншин, також деякі конкретні історичні події, а саме, Хрестові походи та діяльність Інквізиції. Звертаючись до чергової категорії скривджених, він промовляв: "Прощаємо і просимо всепрощення". Папа не згадав співучасть Ватикану у діях фашистів в Італії та Німеччині і проминув гомосексуалістів. Тож, хоча визнання ним вини Церкви і його розкаяння переконало одних, і було добре ними прийняте, іншим цього не було досить.

Білл Клінтон вибачився перед багатьма категоріями постраждалих, серед котрих були колишні в'язні, на яких ставили експерименти, досліджуючи сифіліс, та жертви громадянської війни в Руанді4. Королева Єлизавета II офіційно вибачилася перед народом маорі за договір, що призвів до втрати ними їхніх земель5, і перед Індією за бійню в Амрісатрі6. Тоні Блер наслідував приклад і зробив те ж саме щодо голоду в Ірландії7. Президент де Клерк вибачився перед жертвами апартеїду. Швейцарські банкіри — за свою участь у зберіганні золота нацистів.

Якщо говорити про відповідальність за страждання за які приносилися вибачення, то очевидна різниця між швейцарськими банкірами, де Клерком та Тоні Блером. Прилюдні вибачення, зроблені провідними політичними лідерами світу, поставили їх поруч із священиками — ані Блер, ані Клінтон, безпосередньо не пов'язані з діями, за які вибачались. Щодо подій, до яких вони залучені безпосередньо, то тут їхнє бажання вибачатися у них набагато слабше. Їхні словесні відречення подібні релігійним ритуалам вигнання демонів і є магічними, обрядовими діями, що призначені послабити, пом'якшити та зліквідувати ненависть та невдоволення.

Вибачення стало новим політичним захопленням, особливо у випадках, коли йдеться про давні гріхи. В ньому тісно поєднується два різні типи промов, котрі містять наміри щодо самокритики та самовикриття і, коротко кажучи, способи опам'ятатися. Це богословська, ритуальна мова покаяння і спокутування, з одного боку, та, психоаналітична практика "терапії через бесіду"8 і групова психотерапевтична терапія, що допомагає пережити тяжку втрату, наслідки психічних страждань та підтримує жертви насильства, з іншого. Для того, щоб описати ці сучасні акти вибачення та спокути, французи навіть запровадили нове слово, r?pentance.

Якщо бути точним, жоден з цих дискурсів, не є юридичним або політичним — у цьому відношенні, президентська політика із світської стає більш священицькою. Але, як пише Рой Брукс в своїй книзі есеїв "Коли не досить перепроситися" (Roy L. Brooks. When Sorry isn't Enough) "те, що відбувається [в епоху вибачень] є складнішим явищем, аніж "шик від щирого каяття" або канонізація сентиментальності". Незабаром після Другої світової війни, у всьому світі суспільство отримало можливість зцілювати горе та пом'якшувати соціальні конфлікти за допомогою розгорнутих мовленнєвих актів, через ритуал скорботи і спокути, через світську магію слова. Від цього головного русла щирого прилюдного визнання вини і відмови від такого визнання, відгалужується багато дуже складних для руху бічних проток — не останнім за важливістю є питання: чи повинно вибачення, для того щоб

взагалі мати сенс, призводити до відшкодування? Тобто, чи є справжнім вибачення, не підтримане актом відшкодування або компенсації? Чи це така мовленнєва дія, що приносить зміни вже самим лише фактом виголошення? Чи "лагідна відповідь гнів відвертає"9? Чи визнання провини є дієвим за своєю суттю? Інакше кажучи, як запитав Воле Соїнка10: "Чи довго протягне знання без підтримки?"

Або ж знову, чи можна сказати, що вибачення є благанням про всепрощення, котре вивершується лише за умови, що це прощення отримане? В католицькій традиції ритуал каяття має три складові: розкаяння, яке, за умови, що воно щире, веде до очищення. Проте сповідник накладає єпитимію, котра має бути виконаною, щоби відбулося відпущення гріхів — подібно курсу лікування антибіотиками, який необхідно довести до кінця, навіть якщо вам стало краще. В деяких мовах, слово "вибачення" ("apology") не вживається без прохання прощення: "Je vous demande pardon" французькою мовою, і "Mi scusi", італійською, відрізняються від англійського "I am sorry" — "Je suis d?sol?e"; тож незначна різниця в англійській мові між офіційним "Я вибачаюсь" ("I apologize"), та приватним "вибачте" ("Forgive me") не спрацьовує. (Проте "pardon" ("простіть") містить визнання вини, в той час як слабша фраза щодо жалю "Je m'excuse", містить натяк на причину цієї дії — на виправдання. Як ще кажуть французи "Qui s'accuse s'excuse" — "Звинуватити себе, означає вибачитися".) Виявляється, що англійська мова виокремлюється здатністю мати різні нюанси в цих термінах. Наприклад, формула вибачення на ібо, однієї з поширених в Нігерії мов, також перетворюється на прохання прощення: "Biko gbaghala mm" — "Прошу мене простити".

Для мене сказати "Перепрошую" так само просто, як сказати "Привіт". Можливо, це слово я вживаю найчастіше, — часом, щоб привернути увагу кельнера, і я вже готова вимовити його, коли хтось тупцюється на моїй нозі. Можливо, щось тут пов'язане з класовим походженням, за цим приховується певне виховання і ліберальна свідомість, але все-таки вживання слова "перепрошую" може свідчити про певний спосіб життя. Але якщо серйозно, то я хочу підтримати дії —

словесні висловлювання — які містять відразу до негідних вчинків, погодитися, що простити та забути є найкращим виходом і засвідчити чарівну могутність мови, яка спроможна спричиняти зміни.

Але, але. Я і досі дуже непевна щодо течій, що вирують сьогодні в повені вибачень. Так, особисте є політичним, але може проблема полягає в тому, що саме феміністський заклик виборов надзвичайну моральну перемогу. Як результат, різні групи захотіли, щоб їхні страждання були визнані мовою співчуття, а представники сильної статі, саме тоді, вирішили продемонструвати свою прихильність до цього, перебираючи на себе чужу вину та висловлюючи свій смуток щодо колишніх подій. Щоб там не було, але це самозасудження за події минулого є справжньою насмішкою, бо ж чи мусять політики аж так багато на себе брати? Чи повинна екзистенційна модель суб'єктивності охоплювати структуру прав людини? Я удавала, що мені смішно, слухаючи в Сан-Франциско як католицький єпископ вибачався перед тими, кого в дитинстві скривдили ченці та черниці. Думка про Блера який казав, що він шкодує, і таким чином позбавлявся незручних ускладнень пов'язаних з колоніальним минулим Ірландії, також змусило мене пирхнути. І хотіла б я струснути Папу, хоч який він кволий, коли він казав, що прощає та просить всепрощення — у Бога — за дві тисячі років гріхів церкви проти жінок.

Важливо те, що в католицизмі, за дотримання всіх умов ритуалу, грішнику, котрий розкаюється в гріхах, що він в них зізнався, гріхи відпускаються та скасовуються. В протестантизмі, навпаки, гріха не можна позбутися лише простим щирим розкаянням, або навіть наступним актом спокутування. Це може пояснити різницю між вибаченнями Папи, та значенням вибачення в США та англіканській Британії — що є, до речі, батьківщиною ринку страхування, як засобу отримання доходу.

Серед багатьох гірких подій минулого та сьогодення, за які вимагають вибачення жертви, що їх пережили, або їхні нащадки, є низка дуже серйозних, значних питань історичного минулого. В

Австралії уряд відмовляється вибачатися перед аборигенами за пригнічення за часів колоніалізму, проте вибачився перед представниками так званого "вкраденого покоління", тими, кого малими дітьми насильно забрали у рідних і підселили в сім'ї білих. В Японії, мобілізовані за часів Другої світової війни "жінки для затишку", не прийняли запропоноване їм умовне вибачення11. Найпекучішою зараз є кампанія в Америці, яка закликає вибачитися за рабство. Це питання ледь не зірвало конференцію ООН в Дурбані в 2001 році, коли Британія, єдина з країн Європейського Союзу, відмовилася вибачатися і наполягала замість цього — чого зрештою і домоглася — на рішучій заяві про розкаяння та відмову від відшкодування.

Боязнь можливих наслідків прилюдного вибачення — вимоги репарацій, грошового відшкодування за принципом страхового позову — це найочевидніша причина для офіційного небажання вибачатися. Але існують і інші причини.

Отже мій перший епізод — "Прометей закутий" Есхіла. Трагедія починається тим, що Влада й Сила брутально зв'язують і приковують до скелі героїчного Титана; він знаходить виправдання своїм діям, які збудили гнів богів проти нього; його образа прибирає форму пристрасного звинувачення Зевса та "новітніх божеств" Олімпу і такого ж палкого самовиправдання свого вчинку — викрадення вогню та інших подвигів, якими він кинув виклик богам. Трагічне, споконвічне втілення людських героїчних страждань, він не підкориться чужій волі й не зречеться зробленого. Океан, бог моря, виринаючи із безодні провалля, що реве навколо скелі на якій Прометей бореться з путами, докоряє йому, кажучи:

Чи й досі, Прометею, ти не відаєш,

Що слово — лікар гніву найлютішого?12

Але Прометей дотримується свого розуміння правоти і не дає лагідної відповіді. Замість цього він плекає думки про помсту. В цей момент на сцену вривається Іо, одна з багатьох молодих жінок, що мали нещастя потрапити на очі Зевсу. Його дружина обернула Іо на телицю, і тепер вона без спочинку біжить, бо її постійно жалить ґедзь. Іо мчить щодуху і зойкає, коли ґедзь жалить її; Прометей впізнає Іо і, відповідно до ролі пророка, того, хто бачить наперед, каже їй, що може передбачити її майбутню долю, проте хор перебиває його і пропонує вислухати історію Іо з її власних вуст. Прометей погоджується і каже:

Тож радісно і плакать, і жалітися

На долю перед тими, хто вчуваючи

Жалі твої, сльозами й сам умиється.

Іо розповідає: вона описує бажання Зевса, божественні накази, що їм вона та її батьки підкорялися, і жахливе покарання, що, як наслідок, впало на неї.

Вона є однією з числених жертв грецьких трагедій і міфів, що розповідає про "божественні гріхи", як в Метаморфозах назвав їх Овідій. Вона лише одна з юрби дівчат та німф зґвалтованих олімпійцями і приречених потім за це осквернення на жахливі покарання, іноді на вигнання, на статус парії, на перетворення на тварину, рослину, або на жителя водойми. Каліcто стає ведмедицею після того, як завагітніла від Зевса; на Лєто нападають селяни, які забороняють їй обмитися після пологів водою з їхнього джерела. Як на мене, вони стали прототипом усіх тих жінок з клунками, що безладно тікали дорогами Європи, Азії та Африки. Проте дивним, несподіваним і важливим є той факт, що ці героїні стародавньої міфології розповідають про свої страждання і що вони відіграють визначну роль в уявному минулому людства — вони є засновниками культури.

Іо завершує свідчення про власне становище словами:

Ти чув усе. Та в біді жаліючи,

Мене словами не втішай облудними, —

Нещиру мову слухать — то найгірший біль.

Тут Прометей із задоволенням розповідає їй про те, що чекає на неї в майбутньому і переводить

скорботну оповідь Іо на обіцянку помсти — каже, що серед її нащадків-греків буде більшість героїв дорійців, а через тринадцять поколінь народиться сам Геракл. Тож Іо, телиця, яку жене ґедзь, стає матір'ю-засновницею цивілізації. В своїй праці про мандри Іо, Юлія Кристєва розглядала її випадок як втілення екзистенційної непевності жінок. "Як відомо, — пише вона, — в Греції наречена вважалася чужоземкою, прохачем... Згідно з ритуалом весілля, до нареченої ставились не як до здобичі і не як до рабині, але як до "прохачки, яку беруть під захист домашнього вогнища і за руку вводять до нового житла".

В уявленні Есхіла, сама історія ґрунтується на особистих випробуваннях і стражданнях; його трагедія розповідає про чоловіка, який починає нову еру, про Прометея, який приносить на землю корисні дари — вогонь, знання — в той час як жінка, Іо, виконує роль біологічної матері роду. Користуючись мовою статевої полярності, Прометей кидає виклик жіночому хору коли виголошує:

Не думай, що, лякаючись Погрози Зевса, стану я, мов женщина,

Благать, кого ненавиджу, й ламатиму

Я руки по-жіночому, щоб змилувавсь

І увільнив з кайданів, — ні, не буде так.

Іо втілює цю приниженість, вона не має жодної влади, жодних прав, і коли ґедзь знову жалить її, вражена жахливим болем, вона зойком перебиває Прометея і виходить зі словами:

І язик мій у спраглих німіє устах, —

Каламутним годі здолати словам

Божевілля навальну хвилю.

Безладна мова, що вона її не в стані контролювати, організувати, у випадку Іо позначає крайній ступінь страждань через переслідування. Ці муки буде згадано зганьбленими в їхньому переконливому свідченні. Та вже саме це слово "зганьблений" звучить завершальною нотою всієї трагедії, коли падають небеса і підіймається океан, щоби поглинути все ще закутого Прометея.

Проте зганьблені, подібно до Іо, не бажають "нещирих слів" утіхи у відповідь на їхні щирі скорботні зойки. Але ця її з'ява — і з'яви подібних їй трагічних фігур — викликають у нас жаль і страх відповідно до знаменитого Аристотелевого визначення; змушує жаліти її, а через неї, становище подібних їй страждальців.

Зрозуміло, що в системі долі Давньої Греції просто неможливий перехід від відвертого співчуття до прилюдного вибачення. В наші часи, таке вибачення, як реакція на трагічну несправедливість, стало можливим, дякуючи тому, що ми все більше приділяємо уваги концепціям відповідальності і провини, які дають можливість виокремити характерні людські чинники і винуватців. Вибачення, цей секуляризований ритуал, вийшло з політики ідентичності та її складника, Іонічного аспекту жертовності. Політики, котрі в своїй

діяльності згадують про жертв, можуть сягати далеко в минуле, але вони набули нової характерної риси.

Коли історія втілюється в об'єкті, що страждає, вона може загубитися — і саме цій гострій нерозв'язній проблемі присвячена моя робота, письмо, якому я віддаю свій час. З 1980-х років письменники, а особливо письменниці, відтворюють "книгу пам'яті" для того, щоб озвучити приглушені раніше теми. До відтворення втрачених історій та втрачених сюжетних ліній, пов'язаних з прикладами хоробрості та винахідливості, активно долучилися такі романістки як Тоні Морісон13 і Маргарет Етвуд. Вони залучили запаси "негативних невикористаних можливостей" для того, щоб пристрасно заглибитися в минуле. Американській поетці Адрієні Річ приписують створення терміну "перегляд" ("revisioning"), на означення ініціативи з переробки минулого, перегляду цінностей, праці проти шерсті усталених думок та усталених поглядів на певні періоди історії. Учасники кампанії за вибачення належать до цієї ж ініціативи і, починаючи з 1980-х, їхня популярність віддзеркалює несподіваний успіх дій прозаїків-прихильників перегляду. Причиною того, що на передньому краї цих подій опинилися жінки й художня проза, є те, що в історіях, що вони розповідали, відверто йшлося про страждання безіменних, маргінальних і зниклих людей, які містило в собі мовчазне, пригнічене і незаписане минуле. В романі Тоні Морісон "Джаз" історію розповідає чорношкірий персонаж: "Мені хотілось бути такою мовою, котра бажала би йому добра". Щодо вибачення, воно так само може діяти як мова, що бажає комусь добра.

Такі художні твори Морісон, як "Кохана" (Beloved), втілюють голоси безмовних і наближаються до детальної розповіді від першої особи, подібної до автобіографії Мері Прінс, першої жінки, котра написала про життя у рабстві. Морісон повертає лінзи історії навспак, щоб подивитися на Громадянську війну, проте не на генералів — переможців чи переможених, а на її наслідки для пересічних людей. За допомоги цього акта уявної ідентифікації, письменниця, залишаючись сама собою, йде назирцем за аболіціоністами, котрі підтримували історичних жінок на

кшталт Мері Прінс, і збирає свідчення. Морісон примушує літературу працювати на свободу та справедливість.

Навколо звинувачень в несправедливості процвітає заснована на доброчесності індустрія. Сучасні політичні діячі, подібно пілігримам, що цілують рани розіп'ятого Христа, шукають можливості дістатися цих джерел співчуття. Ті ж, хто вибачається, тобто погоджується з існуванням провини, та визнають її, таким чином, докладають зусиль, щоб досягти такого ж стану піднесення і в результаті беруть участь у перетворенні таких дій на заслугу. Рой Фостер в книжці "Ірландське оповідання: Як розповідають і вигадують казки в Ірландії" (Roy Foster. The Irish Story: Telling tales and making it up in Ireland) показав як проблему те, як бажані, вигадані розповіді сформували політичну прихильність і навіть лінію поведінки; те, яким чином співчуття, як новий платіжний засіб, загрожує створити чорний ринок на якому конкуруватимуть ушкодження та образи, у жалю до самого себе стрімко знецінюючи самовиправдання. Як ми дійшли до цього? Як так стається, що трагічний патос Есхіла та багатоголосся романів Тоні Морісон збурює, сприяє поглибленню конфлікту, а не навпаки, як це очікувалося? Яким чином журба перетворюється на привід для скарги, якщо знову згадати Шеймуса Гіні?

Для того, щоб прояснити це питання і побачити як потужно воно веде до проблеми вибачення, нам потрібно дещо відхилитися від теми і подивитися, як різко змінилось значення самого слова "вибачення" (apology) протягом його довгої історії. Спочатку "apology" означало "захист, виправдання", як у вислові apologia pro vita sua14, котрий Джон Генрі Ньюмен зробив заголовком видатного свідчення свого власного навернення. Але через те, що виправдання розуміють як щире визнання вини, сповідь, "apology" отримує своє сучасне загальновживане значення формального свідчення про винність. "Апологія", так Платон називає захист Сократа на суді — захищаючи життя, виступаючи проти звинувачень у зіпсутті афінської молоді, Сократ підкреслено не вибачається. Яким чином і саме поняття, і його застосування на практиці змінилися із праведного самозахисту на, відповідно до сучасного

розуміння, принижене прохання про вибачення? З героїчної демонстративної непокори Прометея на благання Іо?

Сподіваюсь, що мій другий приклад висвітлить це питання. В "Сповіді" єпископ Гіппони постійно звертається до коханого ним Господа, в кличному відмінку — Ти (Tu). Авґустин безпристрасно досліджує власні потяги і почуття, свідомість, розум. Він першим впроваджує само-зображення у художню прозу.

Вибачення відбувається в діалозі. При цьому хтось мусить бути присутнім — потрібно надіслати листа, відправити повідомлення, виголосити промову перед слухачами — повинен існувати адресат. Ці ж ознаки властиві і сповіді і, як нещодавно написав у передмові до перевидання "Сповіді" історик Пітер Браун, Авґустин висловлюється так, що досягається ефект "незвичайної щирості, відвертості, яка руйнує кордони між молитвою і літературою". Наслідуючи сповнене благання і прославляння позірне каяття псалмів, їхній ліричний плач, Авґустин аналізує власне "я", власне життя та становище до 397 року, коли звертається за допомогою цих слів до Бога ("повернувшись спиною до нас").

Подібно Іо, він скаржиться на кривди — але в цьому випадку заподіяв їх він сам, — виняткова особистість з особливою історією життя, але, разом з тим, така ж людина, як і всі. Він починає не зі своїх власних спогадів, але з пересічних, пов'язаних із набуттям життєвого досвіду, перших дитячих пригод, спільних, за його спостереженнями, для всієї малечі. Він звертається до Бога з незвичної сили тугою: "О, Господи, моєї сповіді перед тобою не чутно, проте зроблена вона безмовно, і все ж не безмовно, бо хоча не чутно жодного звука, але серце моє кричить у весь голос..." Авґустин привертає нашу увагу і викликає захоплення і сьогодні через те, що його дослідження є такими невблаганними і часто вражають глибиною проникливості, через те, що він подає приклад ретельного вивчення переживань відповідно до їхньої сили, щирості, глибини — тобто їхньої правдивості. Разом з цим, Авґустин також став першим, хто надав висловлюванню я або еґо

статус головної, якщо не найголовнішої вихідної точки для того, щоб говорити правду. Саме тут Авґустин є зразком вибачальника — він аналізує свою потаємну суть, благає, в обмін на щирість, Божої любові, розуміння його помилок і прощення. У "Сповіді" він визнає деякі свої незначні злочини, наприклад, крадіжку груш у юності, і висловлює сум щодо скрутного становища, в якому перебуває людство, а разом з ним і він сам, через свою гріховність, що, на його думку, втілена в ньому передовсім у плотському сластолюбстві. Цей акт щирого зізнання веде до визнання провини і звідси до самозречення. Можна сказати, що ця праця робить високу чесноту із здатності взяти на себе вину.

Або, якщо висловити ту ж думку по іншому, "Сповідь" Авґустина запроваджує метод за яким кривдник, усвідомлюючи в чому полягає образа і, так би мовити, вилучаючи її, загартовується, поліпшує та полегшує власне існування. Авґустин — це дуже витончений і красномовний автор, він надто переконливо страждає, щоби можна було подумати, що він піклується лише про себе, проте його приклад є застереженням щодо того, що наполеглива самокритика може принести користь сповіднику.

Недавня книжка Пітера Брука "Бурхливі сповіді" (Peter Brook. Troubled Confessions) зосереджується на стосунках права та літератури, юридичного визнання вини та автобіографії. Автор чітко і з великою чутливістю демонструє як прагнення сповідатися для того, щоб відчути себе краще, може спонукати звинуваченого визнати злочини, які він чи вона ніколи не скоювали; психологічний голод який може угамувати лише схвалення, котре містить вже сам факт сповіді, бере гору навіть над інстинктом самозбереження і невинні чоловіки та жінки вдаються до самозвинувачення.

В цій своїй особистій оповіді Авґустин не лише жалкує щодо власної гріховності; він також передає себе Богу, відмовившись від усіх своїх земних досягнень і авторитету; він принижує себе і ніколи не згадує про свою впливову посаду єпископа в місті найбільшої провінції Римської імперії, саме тоді, коли церква втілювала владу (врешті решт, Авґустин

головував в суді, щодня відправляючи правосуддя). Його cris de coeur15 не лише оголює себелюбство, знімаючи шар за шаром душевний захист, але й зневажає пильну увагу світу та його оцінку. В цьому випадку його нарцисизм проявляється у нав'язування себе Богу; коханий Авґустин, пориває з давнім, дорогим серцю сексуальним партнером та відмовляється від будь-якої сексуальної активності, що дорого коштувало його єству, приймаючи за коханця Бога:

Мої знання сумнівні, Господе, але я абсолютно впевнений, що люблю Тебе. Ти вразив моє серце Твоїм словом і я полюбив Тебе... І куди б я не поглянув, небо і земля і все, що на них є, кажуть мені, що я повинен любити Тебе. Але що то є любов, якщо це любов до Тебе?.. те, що я люблю мого Бога означає, що я люблю і світло, і музику, і пахощі, і їжу, і обійми — світло, і музику, і пахощі, і їжу, і обійми в душі... я вдихаю ці пахощі, що їх не розвіє жоден вітер, споживаю їжу, якої від цього не стає менше, я лежу в обіймах яких ніколи не буде забагато.

Перший у своєму роді автобіографічний документ, "Сповідь", що стала прикладом для двох великих католицьких Святих Терез у створенні ними непересічних автобіографічних праць, предтечею Фройдової "терапії через бесіду" та прози Пруста, навчає особистість афекту, почуттю емоційної, нужденної, благальної любові. В Авґустиновому літературному автопортреті ця особистість використовує всю свою щирість, силу переконування для самоприниження, розмовляючи зі своїм коханим Господом Богом як жінка. Хто ще в книжці плаче так само, як він? Його матір Моніка. В Римській імперії четвертого століття особливо вражало зображення самого себе в такому жалюгідному та безпомічному Іонічному стані — і справді нічого подібного "Сповіді" до того, як Авґустин написав цю книгу не було можливо тому, що жодному чоловіку не могла прийти думка виставити себе в такому ганебному вигляді — з такою жіночною слабкістю. (Я не кажу, що жінки слабкі, але така жіноча слабкість, що її продемонструвала Іо, може бути оцінена як різновид переконливої мови, тож цей образ наділяє мовця не-жінку несподіваними повноваженнями.)

На мій погляд прилюдні вибачення принесені Папою від імені стародавніх грішників перебувають під знаком Авґустинових переконань. Бо принижуючи себе, а разом із собою і всю церкву, для того щоб благати Бога про прощення та очищення за дві тисячі років гріхів, Папа акцентує увагу на тому ж, що і великий святий під час своєї сповіді.

Королева Єлизавета є верховною владою Церкви і висловлені нею, як головою Британської Співдружності, вибачення дещо позбавили єлею її духовне звання. Щодо Біла Клінтона та Тоні Блера, то своїми вибаченнями —сповідями — вони закликають до примирення та очищення наче священнослужителі за дорученням, підміняючи відповідних осіб, проте не маючи апостольської благодаті. Від чийого імені вони виступають? Політична влада має інше походження. І це ще не все — не менш шкідливим для історії є уявлення, що учинене насилля можна запакувати й прибрати з очей подалі, що його можна усунути. Але ж хтось може сказати, а уявімо, що такі дії є доброчинними, що вони вгамовують біль, полегшують горе, або, користуючись мовою розв'язання протиріч, є свідченням визнання провини? І це допоможе віддати належне жертвам? Якщо такими є наслідки, тоді вибачення може прислужитися загальній справедливості в світі. Але стати таким воно може лише за умови, що воно викликає відповідну реакцію і сприймається іншою стороною — заклинання діє лише за згоди бути зачарованим того, хто дарує прощення.

Тож переходимо до мого третього епізоду, в якому вибачення приноситься і приймається і це призводить до прощення, до Моцарта у Відні 1786 року, та до "Одруження Фіґаро", в останній акт, в заплутаний маскарад, під час якого, з просуванням заплутаної ситуації від конфлікту до відтвореної в музиці злагоди, знімаються поступово маски.

Графиня, перевдягнувшись у свою служницю Сюзанну, йде на таємне любовне побачення зі своїм чоловіком, котрий весь час намагається закрутити Сюзанні голову; Сюзанна, перевдягнена на графиню, спостерігає за цим побаченням, що відбувається в темному

саду; це ж робить і Фіґаро, котрий гадає, що це і справді саме Сюзанна поступається графовим домаганням. Потім, знаючи, що граф спостерігає за ними, Фіґаро залицяється до несправжньої графині і розлючує графа, котрий виходить і розлючено гукає на варту — так розпочинається остання сцена.

Граф гнівається на Фіґаро і на гадану графиню поки всі присутні, які, зрозуміло, в курсі справи і ще й досі не зняли масок, прохають "perdono". Але, демонструючи зухвалий чоловічий гонор, він відмовляє. Це феодальний аристократ, який за допомогою інтриг домагався від Сюзанни свого droit de seigneur16 і живе, начебто за священним правом, за подвійними стандартами. Музичний супровід підтакує його дуже пишномовним відмовам задовольнити їхнє прохання, його "ні" похоронним дзвоном відкидає їхні благання. Зрештою із своєї схованки з'являється справжня графиня і знімає свою маску; вона прохає "perdono" від імені всіх. Зрозумівши свою помилку, граф приємним, повільним, як про це говориться в лібрето — "благальним" — тоном, прохає її простити його.

Тут виникає пауза, дія призупиняється, музика замовкає — чи вона прийме його прохання про прощення, його вибачення? Чи вона відмовиться, наслідуючи його аристократичний приклад? Надзвичайно витончено, вона приймає його благання пробачити. (А італійською це, як я вже казала раніше, є еквівалентом вибачення.) Вона співає: "Piu docile sono, e dico di si" ("Я більш піддатлива [добріша] — і я таки погоджусь"). І негаразди та сварки, зради та безчестя розвіюються і заступаються мелодією єдності, безтурботності та задоволення, із словом "festiggiar" — святкування, на завершення. Перед нами у всій своїй красі миротворча сила вибачення і прощення з обіцянкою примирення.

Вражає те, що з усіх діючих осіб опери, саме графиня приховано і особливо напружено міркує над своїм станом, почуттями та стражданнями — за сюжетом це найуїдливіший і найменш комічний персонаж. Її благословення, цілюще прощення, що є наслідком любові до свого розпусного чоловіка-тирана та її зганьблений стан, об'єднує

всіх і визволяє із сварок; розподілом душевних хвилювань, лібретист Да Понте виразно передає цю її "покірність" жіночій соціальній ролі — з комічним наслідком, що є абсолютним прецедентом розуміння жіночої доброчесності.

Загальновідомо, що оригінальний текст драми Бомарше викликав фурор і був заборонений королем через порушення субординації лакеєм Фіґаро і через те, що сюжет критикує аристократичні привілеї. Тож розв'язка драми містить іронію: в кінці графиня дозволяє своєму чоловіку, господарю, робити все як раніше. Попри цю нещасливу правду Моцартова музика дещо утішає, проте, можливо, що палкий заклик до продовження святкування, що завершує всю оперу, є протестом проти цієї поразки. Мало хто сподівається, що граф аж так зміниться.

"Червоний пил" Джиліан Слово (мій четвертий приклад) драматизує символічну справу про амністію за вбивство ув'язненого, що була заслухана Комісією з Встановлення Істини та Примирення в уявному містечку в південноафриканській глибинці, і показує персонажів котрі роблять все, щоб ухилитися від акту відвертого зізнання. У 1985 році два поліцая піддали тортурам сина директора місцевої школи Стіва Сідзела, що вони його підозрювали у приналежності до групи бойовиків, і вбили його. Один з них, Дік Гендрікс, десь на початку книжки визнає: "Так... Тепер ясно — це було неправильно. Я щиро перепрошую за завдану мною кривду". Це єдине однозначне вибачення в творі, але і воно виявилося нещирим. З іншого боку, його подільник Мюллер не схильний до прилюдного покаяння чи розкаяння — він навіть підстроює свою власну смерть для того, щоб уникнути з'яви перед КВІП, щоб дати свідчення та визнати свою вину.

КВІП не потребувало вибачення як такого. Якщо злочин було вчинено з політичних цілей, повного його розкриття вважалося достатньо. Більше того, у разі співпраці винуватця, вона не призначала жодного покарання за будь-який злочин, яким би жахливим він не був. Малося на увазі, що свідки об'єднують два протилежні історичні дискурси виправдання та прохання про прощення: пояснюючи, що і як

вони вчинили, вони певним чином звільняються від вини тим, що цілком визнали свою участь у злодіянні і посприяли очищенню пам'яті нації.

На створену під знаком християнського спокутування філософію Комісії, також сильно вплинула зулуська концепція примирення, яка називається ubuntu, що означає співчуття, емпатію, вміння поставити себе на місце іншого. Архієпископ Десмонд Туту, один із головних творців Комісії, назвав свою автобіографію "Немає правди без прощення", і, як засвідчили багато жінок — це були вдови, сироти, матері зниклих безвісти або вбитих — їм було не легко простити, тож, таким чином, вони отримали роль графині. Через Комісію, яка амністувала вбивць, їм довелося витримати найбільше. Наприклад Джиліан Слово та її сестра були присутні на слуханнях справи чоловіка котрий вбив їхню матір Рут Фьост і вони обидві написали про це важке випробування. Але з 7128 заяв про амністію, лише п'ятдесят шість надійшли від жінок, що самі скоїли злочин.

З точки зору розповіді особистих історій, південноафриканська Комісія з Встановлення Істини та Примирення в тому, що стосується історичного викладу подій, працювала з радикальною формою релятивізму. Колись запроторений до в'язниці активіст, а тепер суддя, Албі Сакс є одним із авторів концепції роботи Комісії, яка фактично викликала чотири типи правди. Перший тип правди це "фактична і об'єктивна правда" — те, що насправді відбулося. Вона відповідає Фройдівській "матеріальній правді". Другою правдою була "соціальна правда, або правда діалогу", котра, відповідно до первісного задуму, встановлювалась через взаємодію, дискусії та обговорення. Потім засновники Комісії додали дещо, дуже добре відоме сучасному світу, а саме "розповідну правду", тобто розповідь потерпілого, включно з "розумінням, розповідями і міфами" — коли свідки та учасники говорять про "своє власне... розуміння... те, як вони розуміють події, як суб'єктивно, так і відповідно до колективної пам'яті групи". Цей підхід відповідає Фройдівській психоаналітичній сповіді. Ці правди розглядалися не в синтезі, а накладалися одна на одну. Але найцікавішим на мій погляд (з точки зору того, що можуть зробити

слова при відтворенні сутності людини через мовлення та розповідь), є четвертий тип правди — "правда, що зцілює"; "коли... співвідносяться факти і те що вони означають в контексті людських стосунків". Це означає, що "правда, що зцілює" може навіть відрізнятися від розповідної правди, свідчень та об'єктивної правди, що вони фактично можуть суперечити або протистояти одна одній. Один прискіпливий критик заходів КВІП був обурений байдужістю продемонстрованою під час пошуків правди, що зцілює до встановлення дійсних обставин і характеру подій, того, як вони відбувалися, і привертнув увагу до відповідного нехтування Комісією правил доведення, діючих у справжньому суді. Але від самого початку Комісія не була правовим трибуналом, хоча може бути дуже схожою своїми формальними процедурами, що були запозичені для ритуалу і терапевтичного впливу. Говорячи про проблему правосуддя, Жаклін Роз користується мовою психоаналітиків: вона каже, що правосуддя належить до галузі супереґо, де складові захисту — розмови про муки, наративи правопорушень, переживання особистих страждань — виникають із підсвідомого, а ці висловлювання, як відомо, можуть бути фантазіями. З точки зору Фройдової теорії для особистості вони є правдою незалежно від того, чи відбувалися насправді. Ці два дискурси несумісні, хоча КВІП намагалася шляхом відмови від карального характеру правосуддя, від визначення покарання, якнайближче поєднати їх.

Джиліан Слово документально свідчить, що слухання з амністування вбивці її матері спочатку розлютило її, бо правосуддя не збиралося визначати покарання, але, що зрештою цей досвід допоміг їй вгамувати ненависть та жагу до помсти і, як того палко бажали творці КВІП, залишити минуле позаду. Проте "Червоний пил" все ускладнює, тому що описане в книжці зцілення відбувається під численними нашаруваннями обманів та махінацій глибоко в душах тих, хто постраждав від злочинів минулого — в центрі уваги її книжки слухання, що відбуваються в невеличкому містечку і які зводяться до політичних домовленостей та доцільності, що межує з безпринципністю, егоїстичного шахрайства для виживання та порятунку репутації. "Червоний пил" іронізує над добрими намірами КВІП та підточує віру у щирість вибачення; книжка драматизує

облудність, суперництво та вчинки чоловіків, але — важливе але — вона показує, що, навіть якщо злочинці не спокутували свою вину, прощення потерпілим допомагає.

Одним із головних парадоксів роботи КВІП полягає в тому, що дуже небагато жінок розповідали про насилля вчинене над ними, а не про злочини, свідками яких вони були. Тож для того, щоб заохотити жінок до розповідей про себе, була створена спеціальна Ґендерна комісія, проте результати її роботи неоднозначні. Антьє Кроґ, поетка і авторка видатного твору "Країна в моїй голові" (Antjie Krog. Country of my Skull) ставить діагноз цій проблемі в розділі, що має назву "Правда, це жінка" (Truth is the Woman). Проблема рухається по колу: ґвалтівник не підпадає під умови амністії, тому що цей вид злочину не розглядався як політичний. Тож ґвалтівники не могли зізнаватися безкарно. Але в кожній новій болісній розповіді політичні злочини проти жінок-активісток майже незмінно супроводжуються ґвалтуванням або іншою жорстокістю сексуального характеру. І жертви таких злочинів не бажали їх обговорювати. Отже для потерпілих жінок не були створені особливі умови для подолання людиною, що страждає, сором'язливості. Чи швидше вони були створені, але коли жінки прийняли їх, вони не мали в своєму розпорядженні таких владних повноважень, можливостей для полегшення або відшкодування, як чоловіки. Джиліан Слово вибралась з цього глухого кута, написавши "Червоний пил", де відмовилась від емоцій, плачу, сповіді та автобіографічності; її alter ego це адвокат з прав людини з конторою на Мангетені — розумна, кмітлива, одинока, бездітна жінка.

Щотижня приходять повідомлення про нові вибачення, деякі намагаються виправити зовсім дрібні помилки, в інших йдеться про катастрофи. Вибачення тепер також більше впадають в око ніж будь-коли за їхньої відсутності. Вибачення стало дуже могутнім інструментом офіційного визнання, і затримка або відмова вибачитися додає особливої гостроти такому невизнанню. Вибачення стало необхідною підґрунтям в якому можуть вкоренитися нові цінності, щоб вирости в соціальні права та права людини для груп, котрі вважають себе скривдженими. Але це

також може бути спробою бути доброчесним і навіть може стати приводом, щоб більше нічого не робити щодо несправедливості про яку йдеться. У звуженому розумінні воно може означати "виправдання". До того ж лицеміри можуть використати вибачення з корисливою метою. Воно може також допомогти деяким політичним лідерам, котрі примірюються до священицького статусу, наполягати на приналежності до якоїсь духовної законної влади.

Сьогодні акти вибачення підтверджують історії, що їх розповіли скривджені жертви, і сприяють перегляду національної історії та вироблення групових ідентичностей. Але тоді, як письменники змагаються із заплутаним змістом, ці "погоджені сюжети" часто посилюють недоброзичливість і невдоволення. Коли така скривджена громада прагне і отримує вибачення, через визнання почуття власної гідності цих пригноблених, воно, подібно ubuntu, може поширити прощення. Проте і це не дає можливість відшкодувати неприємності, поліпшити ситуацію. Це швидше спрямована у минуле відплата, аніж майбутня діяльність. В найгіршому випадку, це може призвести до порушення рівноваги у стосунках сторін: граф виходить сухим з води, графиня залишається скривдженою. За виняткових умов в Південній Африці КВІП запропонувала винятковий лікувальний засіб, але її релігійні, ритуальні, сповідальні і спокутувальні процедури не можуть бути зразком для інших контекстів, наприклад, для Балкан. Звичайно, Слободан Милошевич бажав би щиро признатися у скоєному на слуханнях КВІП в обмін на амністію, аніж співпрацювати з Гаазьким трибуналом. Але чи можна в такій справі думати про прийнятність вибачення?

Далі, інший вузол цієї болючої проблеми: чи обов'язково вибачитися, визнати гріх, перш ніж починати відшкодування і спокутування? Чи потребують вони цього? Тут знову перед нами недолугість права, яке мало би забезпечити дотримання прав людини в принципі, а не лише у відповідь на чиюсь особисту розповідь. Не кажучи про майже непереборні труднощі у пошуках прямих нащадків жертв, скажімо, голоду, або рабства, справедливість через економічну компенсацію

відволікає матеріальні ресурси від заходів, що мали б зміцнити права людини саме тепер. Чим ближче в часі знаходяться обидві сторони до подій, що є предметом обговорення, тим щирішим — і навіть дієвішим — може стати вибачення, якщо за ним слідує поліпшення обставин в яких ці події відбулися. В той же час, чим далі вибачальник і той, хто приймає вибачення знаходяться від питання, що є предметом обговорення, тим більш символічним, удаваним, шкідливим і навіть нещирим може здаватися цей обмін. Письменники і досі можуть казати слідом за Іо:

Та в біді жаліючи,

Мене словами не втішай облудними, —

Нещиру мову слухать — то найгірший біль.

Marina Warner. Who's Sorry Now? Стаття є скороченим варіантом лекції з прав людини, котра була виголошена 2002-го року в Оксфорді. Англійська письменниця і фахівець з міфології, 1946 р.н.

1 Seamus Heaney, Нобелівський лауреат в галузі літератури 1995 р. (Тут і далі примітки перекладача.)

2 Створена в 1994 р. з ініціативи уряду ПАР для розгляду політичних злочинів, скоєних усіма політичними партіями країни за період 1960-1993 рр.

3 "Disgrace" — Букерівська премія 1999 р. Джон Максвел Кутзее (John Maxwell Coetzee) Нобелівський лауреат в галузі літератури за 2003 р.

4 В 1994 р., через вето США, 5500 миротворців ООН не прибули вчасно до Руанди, через що кількість людських жертв громадянської війни в цій країні значно збільшилось.

5 В 1995 році королева Єлизавета під час візиту до Нової Зеландії висловила "жаль та вибачення" за шкоду, спричинену маорі — корінному населенню країни — за період з 1840 р.

6 13 квітня 1919 р. біля міста Амрісатр, штат Пенджаб, британські війська розстріляли 10-ти тисячну мирну демонстрацію.

7 Ірландський "Картопляний голод" (1845-49)

8 "the talking cure"

9 Пр., 15:1.

10 Нобелівський лауреат в галузі літератури за 1986 р.

11 Починаючи з 1993 р. уряд Японії впроваджує заходи для виплати компенсацій "жінкам для затишку" — жінкам, мобілізованим японським окупаційним військом під час Другої світової війни для фронтових публічних домів.

12 Тут і далі переклад наведених уривків трагедії подається за: Есхіл. Прометей закутий. Переклад Б.Тена. В кн.: Есхіл. Трагедії. — К.: Дніпро, 1990.

13 Нобелівська премія з літератури за 1993 р.

14 (лат.) виправдання життя

15 (фр.) зойк душі

16 (фр.) право першої ночі